

Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi ve 19. Yüzyılda Osmanlı Tıp Eğitiminde Yenilikçi Hareket

Chief Physician Mustafa Behçet Efendi and the Innovative Movement on Ottoman Medical Education in 19th Century: Review

Alper Tunga KÖKCÜ,^{a,b}
Nilüfer DEMİRSOY^c

^aJandarma Eğitim Tabur Komutanlığı,
Birinci Basamak Muayene Merkezi,
^bTıp Tarihi ve Etik AD,
Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
Tıp Fakültesi, Çanakkale
^cTıp Tarihi ve Etik AD,
Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
Tıp Fakültesi, Eskişehir

Geliş Tarihi/Received: 16.02.2016
Kabul Tarihi/Accepted: 04.05.2016

Yazışma Adresi/Correspondence:
Nilüfer DEMİRSOY
Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
Tıp Fakültesi,
Tıp Tarihi ve Etik AD, Eskişehir,
TÜRKİYE/TURKEY
nilufer_p2@hotmail.com

ÖZET Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi (1774-1834) modern tıbbın kurucularındandır. 1774'de İstanbul'da Eyüp Sultan'da (Eyyüb Sultan) doğmuştur. Hâcegândan Mehmed Emin Şükûhî Efendi'nin oğludur. Üçüncü Mustafa Han devri hekimbaşılardan Büyük Hayrullah Efendi'nin kızı tarafından torunudur. Yine hekimbaşı Abdülhak Molla'nın ağabeyi, şâir Abdülhak Hâmid'in amcasıdır. Süleymaniye Tıp Medresesini bitiren ve hekim olan Mustafa Behçet Efendi birkaç yabancı dil öğrenmiş ve bu dillerdeki tıp kitaplarını tercüme etmiştir. III. Selim ve II. Mahmud zamanında üç defa hekimbaşılık görevine getirilen Mustafa Behçet Efendi tıp eğitiminin medreseler yerine, modern tıp okullarında verilmesi yönündeki fikrini hayata geçirmek için çalışmıştır. Öncelikle orduya, sonra halka hizmet verecek olan Müslüman Türk hekimlerini yetiştirecek modern bir tıp okulunun kurulması hakkında II. Mahmud'un onayının alınmasıyla, 14 Mart 1827'de Şehzadebaşı'nda ilk tıp okulu Tıbhane-i Amire kurulmuştur. Ardından 1832'de Topkapı'da Cerrahane-i Amire kurulmuş, 1836'da Tıbhane ve Cerrahane birleştirilmiş ve Mekteb-i Tıbb-ı Cedid adıyla Sarayburnu'ndaki askeri kışlada yatılı eğitime geçilmiştir. Mekteb-i Tıbb-ı Cedid 1838'de Galatasaray'daki Enderun Mektebi'ne taşınmış ve 1839'da Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane adını almıştır. 1867'de okulun bünyesinde Türkçe eğitim veren ikinci bir tıp eğitimi programı Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye (Sivil Tıbbiye) kurulmuştur. 1870'de okulun askeri kısmında da dersler Türkçe vermeye başlanmıştır. Tıbbiye için Haydarpaşa'da inşa edilen ihtisamlı binaya 1903'de Askeri Tıbbiye, 1909'da Sivil Tıbbiye taşınmış ve bu iki okul birleştirilerek Darülfünun-u Osmani Tıp Fakültesi adı altında Darülfünun'a bağlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı imparatorluğu; eğitim,tıbbi; tarih, 18inci yüzyıl

ABSTRACT Head physician Mustafa Behçet Efendi (1774 to 1834) is one of the founders of modern medicine. He was born in Eyup Sultan (Eyyüb Sultan) in 1774. He is the son of Mehmed Emin Sukuhi Efendi from Hacegan. He is the grandson by daughter of Great Hayrullah Efendi, one of the head physicians of Third Mustafa Han's era. Moreover, head doctor Abdülhak Molla's older brother is the uncle of poet Abdülhak Hamid. Mustafa Behçet Efendi, graduated from Suleymaniye Medicine Medresa and becoming a physician, learned a few foreign languages and translated medicine books written in these languages. Mustafa Behçet Efendi, who was appointed to task of head physician three times in the eras of Selim III and Mahmud II, made an effort to accomplish his opinion for medical education to be given in modern medical schools instead of madrasas. Principally, with the approval of Mahmud II for the establishment of a modern medical school that would educate Muslim Turkish doctors who would serve primarily to the army and then public; the first school of medicine, by the name of Tıbhane-i Amire, was founded at Sehzadebasi on 14 March 1827. Subsequently, Cerrahane-i Amire was founded at Topkapı in 1832, Tıbhane and Cerrahane were merged in 1836 and boarding education, by the name of Mekteb-i Tıbb-ı Cedid, were passed at military barrack in Sarayburnu. Mekteb-i Tıbb-ı Cedid relocated to the school of enderun at Galatasaray in 1838 and were named of Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Sahane in 1839. A second Turkish education provided medical education program, by the name of Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye (Civilian medical school), was founded within the school in 1867. The lessons were started to be given in Turkish at the military section of school in 1870 as well. Respectively the Military Medical School and the Civilian Medical School relocated to the magnificent building constructed for Medical School at Haydarpaşa in 1903 and then in 1909 by being merged under the name of Darülfünun-u Osmani Faculty of Medicine, these two schools were connected to Darülfünun (The first State University).

Key Words: Ottoman empire; education, medical; history, 18th century

doi: 10.5336/mdethic.2016-50916

Copyright © 2016 by Türkiye Klinikleri

Türkiye Klinikleri J Med Ethics 2016;24(2):67-75

Osmanlı'nın ilk dönemindeki tıbbi etkinlik İslam tıp anlayışı çerçevesinde ortaya çıkmış ve çok uzun süre bu niteliğini korumuştur. Diğer yandan Osmanlı Devleti'nin, Anadolu Selçuklularının mirasçısı olması nedeniyle Selçuklu dönemindeki sağlık hizmeti ve kurumsal yapılanma Osmanlı'ya intikal etmiş; İslam tıbbının özellikleri çerçevesinde, Selçuklu dönemindeki tıp anlayışı Osmanlı döneminde varlığını sürdürmüştür. 12. yüzyıldan sonra İslam Tıbbı'ndaki duraklamanın ardından, Batı dünyasında yüzyıllar içerisinde adım adım gelişen "bilimsel tıp" anlayışının Osmanlı toplumuna yansması çok yavaş ve geç olmuştur. 13. ve 14. yüzyılda Türkçenin devlet ve yazılı edebiyat dili olarak öne çıkması ile eski eserler Türkçeye çevrilirken bir yandan da yeni eserler yazılmaya başlanmıştır. Tıp kitapları ve eğitimi alanında 15. yüzyıla kadar Selçuklu etkisi hala devam ederken Osmanlı Devleti'nin yeni filizlendiği bu dönemde Osmanlıca eserlerde yazılmaya başlamıştır.

Tıp eğitiminin, İslami dönemdeki gibi usta-çırak ilişkisi şeklinde kendini göstermiş olduğu, fakat hekim yetersizliği ve batı tıbbındaki ilerlemelerin takip edilememesinin eğitimde de gerilemeye neden olduğu görülmektedir. Bir diğer eksiklik ise diseksiyon yasağı nedeniyle anatomi eğitiminin kemikler ve şemalar üzerinden öğretilmeye devam edilmesidir.

Ondokuzuncu yüzyıl ise Osmanlı toplumunun birçok alanında değişimin yaşandığı bir dönem olmuştur. Toplumsal anlamda içe dönük yaşam biçimi, yerini batının bilimsel ve teknik uygulamalarını benimseme ve uyum sağlama çabasına bırakmıştır. 1839 yılında ilan edilen reform bildirgesi "Tanzimat Fermanı" ile başlayan modernleşme hareketi, tıp eğitimi ve öğretiminin yeniden ele alınarak kurumsal anlamda yeniden düzenlenmesiyle kendini göstermiştir. Bununla birlikte 19. yüzyılda Avrupa'dan gelen sahte ve niteliksiz hekimlerin sayısı artmış olup, bunların teşhis ve tedavileri neticesinde sivil halktan ve orduya mensup askerlerden zarar görenler olmuştur. Bu şarlatanları engelleme için çok sayıda ferman çıkarılsa da baş edilememiştir.

Ondokuzuncu yüzyıl ve takip eden dönem tıp tarihi açısından modern tıp düşünce ve anlayışının kurumsallaştırılmaya çalışıldığı bir dönem olmuştur. Geleneksel usta-çırak eğitiminin hakim olduğu darüşşifalardaki eğitimden modern eğitime geçişi sağlamak amacıyla; III. Selim döneminde 1805'de Rum Tıp Okulu'nun, 1806'da Kasımpaşa'da Tersane Tıbbiyesi'nin açılması sonradan kurulacak olan Tıbhâne ve Cerrâhhane-i Amire'ye ön ayak olmuştur. Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi Tersane Tıbbiyesinde kadavra üzerinde anatomi dersi koydurmuş, bu eğitim için gereken detayları nizamnameye aldırılmış, fakat bu tıbbiyenin ömrü uzun olmamıştır.^{1,2} Her iki okul da kısa süre sonra kapatılmıştır. Buna rağmen Sultan II. Mahmud devrinde ve yeniçeri ocağının lağvından sonra kurulan yeni orduya yani Asâkir-i Mansure-i Muhammediye'ye hekim yetiştirmek üzere Mustafa Behçet Efendi, üçüncü hekimbaşılığı sırasında 13 Ocak 1827'de hükümdara üç takrir sunmuştur. 1- Hekim yetiştirmek için okul açmak, 2-Bir hoca ve iki muallim tayin edilmesi, 3- Okulun yeri için ileri sürülen fikirler göze çarpmaktadır (Öztürk H. [Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Sahane and His Founder Charles Ambroisse Bernard]. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Yüksek Lisans Tezi. Eskişehir: 2009. p.13-107.*).

1827 yılında Asakir-i Mansure-i Muhammediye adı verilen yeni bir ordu kurulmasıyla bu ordunun tabip ve cerrah ihtiyacını karşılayabilmek için hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi önderliğinde İstanbul'da "Tıbhâne-i Amire" adında yeni bir tıp mektebi kurulmuştur. 14 Mart 1827'de Şehzadebaşı'nda faaliyetine başlayan Tıbhâne'den sonra 29 Ocak 1832'de Topkapı Sarayına bitişik Gülhane Bahçesi'nde mevcut binalarda Cerrâhhane-i Amire açılmıştır. 1836 yılında bu iki okul birleştirilerek Mekteb-i Tıbbiye adını almış ve 1838'de Galatasaray'daki yeni binasına taşınmaya kadar faaliyetlerine burada devam etmiştir (Öztürk H. [Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Sahane and His Founder Charles Ambroisse Bernard]. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Yüksek Lisans Tezi. Eskişehir: 2009. p.13-107.*).

Bu kapsamda 19. yüzyılda bazı hekim, bilim ve devlet adamları tarafından Osmanlı tıp eğitimi

ŞEKİL 1: Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi (1774-1834).

iyileştirme çabası gösterilmiştir. Bu çabalara öncülük edenlerin başında Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi gelmektedir. Yazımızda bu değerli hekim ve onun reformist çalışmalarının Osmanlı tıp eğitimine katkıları ele alınmıştır.

Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi (Şekil 1)³

Mustafa Behçet Efendi 24 Nisan 1774 tarihinde doğmuş olup, Hekimbaşı Büyük Hayrullah Efendinin torunudur.⁴⁻⁶ Babası Divân-ı Hümâyün kâtiplerinden Mehmed Emin Şükûhi Efendi, annesi meşhur hekimbaşılardan Büyük Hayrullah Efendinin kızı Nefise Hanım'dır. Kardeşi Abdülhak Molla II. Mahmud devri hekimbaşılardan- dır. İyi bir medrese tahsili görmüş yirmi yaşlarında iken Divân-ı Hümâyün tercümanı Yahyâ Nâci Efendi'den Latince ve İtalyanca öğrenmiştir. Medresede öğrenim görerek hekim olmuştur. Farsça ve Arapçanın yanı sıra İngilizce, Almanca ve Fransızca bilen Mustafa Behçet Efendi'nin tıp eğitimi hakkında fazla bir bilgi bulunmamaktadır.^{5,7-10} Kardeşi Abdülhak Molla ile beraber büyükbabası Hayrullah Efendi tarafından Venedik'e gönderildiği bilgisi mevcuttur.⁹⁻¹² Bazı medreselerde müderrislik yapmıştır. Şeyhülislâm Mekkî Efendi zamanında kendisine Sâniye-i Mîr-î Miran (Beylerbeyi) rütbesi verilmiştir. 1791'de Sinan Ağa Medresesi'ne hekim yardımcısı olarak tayin edilmiş, 1796 yılında saray hekimliğine, 1803 yılında da genç yaşta Padişah III. Selim'in hekimbaşılığına getirilmiştir.^{5,11-15}

Mustafa Behçet Efendi tıp eğitiminin medrese yerine, batılı normlarda modern tıp okullarında verilmesi yönündeki fikrini hayata geçirmek için çalışmış, 1805 yılında Kasımpaşa'daki tersanede gemilere cerrah yetiştirmek için eğitim dili İtalyanca olan ve sadece Müslüman öğrencilerin öğrenim göreceği İspitalya adlı küçük bir okul kurulmasını sağlamıştır. Tersane Tıbbiyesi de denilen bu okul III. Selim'in (Padişahlığı: 1789-1807), tahttan indirilmesinden sonra II. Mahmud zamanında 1809'da kapatılmıştır. 1805 yılında III. Selim, Kuruçeşme'de bulunan ve farklı alanlarda laik eğitim verilen Rum okullarına bir tıp okulu ilave edilmesini desteklemiştir. Okulun müdürlüğüne aynı zamanda devletin tercümanı olan, Dimitroşke (Demetrius) adında bir Rum tayin edilmiştir. Ancak Türk-Rus harbinden sonra Ruslara casusluk ettiği anlaşıncı 1812'de boynu vurularak 44 yaşında öldürülmüş, bu tıp okulu da kapatılmıştır.^{15,16} Nizam-ı Cedid ordusunun dağıtılmasını isteyen yeniçerilerin ayaklanmasıyla 1807 yılında III. Selim tahttan indirilmiş ve Mustafa Behçet Efendi hekimbaşılık görevinden azledilmiştir. Bu sebeplerle Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendinin bu dönem çabaları kalıcı sonuç verememiştir.^{5,6}

Mustafa Behçet Efendi II. Mahmud (Padişahlığı: 1808-1839) zamanında 1812'de Mısır kadısı olmuş, sırasıyla Mekke, Medine ve İstanbul kadı-lıkları payelerini elde etmiştir. 1817'de devrin nüfuzlu şahsiyeti Halet Efendi'nin tavsiyesiyle ikinci defa hekimbaşılığa getirilmiştir. 1821'de Anadolu kazaskeri olmuş ve Meclis-i Vala'da da görevlendirilmiştir. Ancak aynı yıl yine Halet Efendi'nin bu defa menfi tesiriyle 28 Aralık 1821'de görevlerinden alınarak kardeşi Abdülhak Molla ile birlikte Keşan'a sürgün edilmiştir.^{5,6}

On bir aylık sürgünden sonra Kasım 1822'de II. Mahmud Mustafa Behçet Efendi'yi affetmiş ve İstanbul'a dönmüştür. Daha sonra Anadolu Sadâreti pâyesiyile onurlandırılmıştır. Kısa bir süre sonra Mustafa Behçet Efendi 12 Temmuz 1823'te üçüncü defa hekimbaşılığa ve daha sonra da Rumeli kazaskerliğine atanmıştır.¹⁸ Bu kez Mustafa Behçet Efendi 1834 yılında ölümüne kadar geçen on bir yıllık sürede hekimbaşılık yapmıştır. Son hekimbaşılık döneminde devlet tecrübesi artmış ve ön-

ceki dönemlerinde bitiremediği tıp eğitiminin modernleşmesi yönündeki girişimlerini tamamlamıştır.

Mustafa Behçet Efendinin telif ve tercüme eserleri de vardır. “*Hezar Esrar*” adlı eser, eski tıbbi dair çoğu folklorik mahiyette bilgileri ve bazı ilaç formüllerini ihtiva etmektedir. Eseri 850. madde-den itibaren Abdulhak Molla yazmaya devam etmiş, ancak o da bitirememiştir. Daha sonra oğlu Hayrullah Efendi tarafından 1000 madde olarak tamamlanmıştır. “*Tertib-i Ecza*” hacılar için hazırlanmış bir sağlık rehberidir. Koleranın mikrobunun henüz bilinmediği bir dönemde kaleme aldığı “*Kolera Risalesi*” koleranın belirtileri, bu hastalıktan korunma ve tedavi yollarıyla ilgili olup Almanca ve Arapça tercüme edilmiştir. İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi’nde Abdulhak Molla adına kayıtlı olan “*Makale fi Emrazi’l- Firengiyye*” adlı risalenin de aslında Mustafa Behçet Efendi’ye ait olduğu Ayşegül Demirhan Erdemir tarafından İslam Ansiklopedisi’nde belirtilmiştir.¹⁸ Mustafa Behçet Efendi, Jenner’in “*Aşı Risalesi*”ni, Yukan’ın “*Ameliyat-ı Tıbbiyesini*”, Burne’nin “*Hikmet-i Tabiiyye*”sini Türkçe’ye tercüme etmiştir. “*Risale-i Ruhiye*”yi yazmış ve Bouffon’un “*Marifet-i Arz*” ve “*Tercüme-i hayvanat*” adlı eserlerini dilimize kazandırmıştır. “*Risale-i İlet-i Efrenc*” de tıpla ilgili tercüme eserlerinden biridir. Şeyh Abdurrahmân Ceberti’nin “*Mazhar-üt-Takdis bi-Hurûc-i Tâifet-il-Fransis*” adlı Fransızların Mısır’ı işgalini anlatan eser (İstanbul 1282) ile Buffon’un “*Histoire Naturelle*” başlıklı eserini de “*Tarih-i Tabii*” (İstanbul 1281) ismiyle Türkçeye çevirmiştir. Fizyoloji alanındaki tercümesi üzerine ise Prof.Dr. Esin Kahya, Mustafa Behçet Efendi’nin “*Fizyoloji Tercümesi*” adlı kitabını, “*Çağında Avrupa’da ve Bizde Fizyoloji Çalışmaları*” adıyla bir araştırma olarak sunmuştur.^{5,6}

Öte yandan bazı tıp tarihçilerince, Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendinin tıp eğitimini medreseden mektebe geçirme çabalarının yetersiz olduğu ve hatta eski tıp bilgilerine bağlı kaldığından yenilikçi hareketin ilerleyişini yavaşlattığı yönünde eleştiriler de yapılmıştır. Saygın tıp tarihçimiz Feridun Nafiz Uzluğ “*Türk Tıbbiyesinin 748. Yıldönümü Dolayısıyla Hekimbaşı Mustafa Behçet Zati, Eserleri Üstüne Bir Araştırma*” adlı eserinde; Os-

manlı tıbbının çağdaşlaşmasında önemli katkıları bulunan değerli bir hekim ve bilim adamı olan Şâni-zâde Mehmet Ataullah Efendiden de bahsetmiş ve üstün yönlerini belirtmiştir. Hekimbaşığa atanma konusunda ikisi arasında bir çekişme yaşandığını, ancak büyükbabasının eski bir hekimbaşı, kardeşlerinden birinin eski saray hekimi, diğerinin ise padişah sarayında enderunda görevli olması nedenleriyle Mustafa Behçet Efendinin bu çekişmeden siyaseten galip çıktığını belirtmiştir.⁶ Bilim tarihçimiz Abdulhak Adnan Adıvar ise “*Osmanlı Türklerinde İlim*” adlı eserinde; Şani-zade Mehmet Ataullah Efendinin eski tıpla yeni tıp arasındaki zincirin bir halkasını teşkil etmekten ziyade doğrudan doğruya yeni tıba geçtiğini belirtmiştir.¹⁹ Öte yandan Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi ve kardeşi Hekimbaşı Abdulhak Molla zamanlarında ve nezaretleri altında modern bir Tıbhane ve sonra modern bir tıp okulu açıldığı ve Avrupalı hocalar getirilmiş olduğu halde, henüz eski tıptan ve onun efsanevi bilgilerinden kendilerini kurtaramadıklarını belirtmiştir. Bu eleştirisini de Mustafa Behçet Efendinin “*Hezar Esrar*” adı altında eskilerin birtakım saçma sapan ilaçlarını, deneylerini topladığını ve kardeşi Abdulhak Molla’nın bunları bine çıkarmaya çalıştığını, ömrü kâfi gelmeyince onun oğlu Avrupa görmüş ve modern tıp tahsil etmiş olan hekim Hayrullah Efendi’nin de bu çabadan vazgeçmeyerek bu Esrar’ı bine ulaştırdığını ifade ederek savunmuştur.¹⁹

19. YÜZYILDA OSMANLI TIP EĞİTİMİNDEKİ YENİLİKLER

Ondokuzuncu yüzyılda Sultan III. Selim zamanında yeni tıp eğitimi veren bir tıbhane açılması düşünülmüş ancak diseksiyon yasağından dolayı ulemeden çekinen III. Selim buna cesaret edememiştir. Dönemin hekimbaşısı Mustafa Behçet Efendi bu alanda çaba sarf etmiş ancak amacına ulaşamamıştır. Nitekim II. Mahmud zamanında Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi tıp eğitiminin düzeltilmesi için tekrar bir çaba içine girmiştir.²⁰⁻²²

II. Mahmud 1826 yılında ayaklanan Yeniçeri Ocağını çok kan dökülmesi pahasına ortadan kaldırdı. Osmanlı tarihinde çok önem taşıyan bu ha-

reket, “Vaka-i Hayriye (Hayırlı Olay)” olarak isimlendirilmiştir.⁶ II. Mahmud, Yeniçeri teşkilatının yerine kurduğu Asakir-i Mansure-i Muhammediye’yi oluşturan askerlerin sağlığına önem verdiği gibi bunları tedavi edecek hekimlerin az olduğu ve yetkinliklerinin yetersiz olduğunun farkındadır. Bu durumun düzeltilmesini isteyenlerin başında Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi de gelmektedir. Ordunun hasta askerine bakacak hekimlerin yetiştirilmesi için padişah onayı alındıktan sonra Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi bir öneri sunar; “...Osmanlı askerlerinin hasta ve yaralanmış olanları için hal-i hazırda tedavi sağlanmakla beraber Osmanlı’da bulunan müslüman doktorların eski tıp üzerine çalıştıklarını, yeni tıp usullerini çok da tanımadıklarını, müslüman doktorların da ne suretle olursa olsun yabancı dil ve tahsiline sahip olmaları gerektiğini” belirtir (Öztürk H. [Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Sahane and His Founder Charles Ambroise Bernard]. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Yüksek Lisans Tezi. Eskişehir: 2009. p.13-107.*). II. Mahmud’un isteği üzerine 1826 yılı Aralık ayının ortalarında yapılan toplantıda bir Tıbhane kurulması kararı alınır. Bunun üzerine Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi padişaha üç ayrı dilekçe gönderir. Bu dilekçeler ile okulun yeri, eğitim yöntemi ve diğer konular hakkında padişahın izni alınmıştır. Padişah, sadrazamına yazdığı Hattı Humâyunda; “Benim Vezirim, İş bu takririn ve Hekimbaşı efendinin takririni manzur ve malum olmuştur, şimdilik bu vechle icrası münasip olmakla takririnde beyan eylediğin vechle tanzimine ibtidar olunsun hastalar hususu dahi tahkike göre nizama girmiş olduğundan mahsus oldum yine böyle ihtimam olunsun. Bunun ecir ve sevabı çok büyüktür” belirterek yeni bir yapılanmaya yol açar(Öztürk H. [Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Sahane and His Founder Charles Ambroise Bernard]. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Yüksek Lisans Tezi. Eskişehir: 2009. p.13-107.*).²² Bu okuldan yetişecek Müslüman Türk hekimlerin öncelikle ordudaki hasta ve yaralılara sonra da halka sağlık hizmeti vermeleri amaçlanmıştır.

Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi’nin de katkılarıyla batılı anlamda ilk tıp mektebi Tıbhane-i

Amire 14 Mart 1827 günü Şehzadebaşı’ndaki Tulumbacıbaşı Konağı’nda açılmıştır. Tulumbacıbaşı Konağı’nın üst katı Tıbhane, alt katı Cerrahhane’ye ayrılmış, daha sonra Cerrahhane başka binaya taşınmıştır.²³ Özellikle ordu için hekim ve cerrah yetiştirmek amacıyla yönelik kurulan bu okulun açılışı hakkında Padişah II. Mahmud, sadrazama yazdığı mektubunda şöyle der: “Biz gerek askerimiz gerekse memleketimiz için iyi hekimler yetiştirip, sağlık hizmetinin gerekli olduğu yerlerde görevlendirmeli ve tıp bilimini kendi dilimizde öğretebilmek için gerekli kitapların yazılmasına çaba göstermeliyiz”.²⁴ Aynı bina içerisinde üç tıp ve bir cerrahlik sınıfı mevcut olup, eğitim süresi dört yıl olarak belirlenmiştir. Dördüncü yılda hocalar tarafından uygun görülenler sınava tabi tutulup, sınavı başaranlar muavin hekim olarak askeri hastane ya da birliklere atanmışlardır. Burada bir hekim gözetiminde birkaç yıl çalışan hekim adayları, deneyim kazandıktan sonra serbest hekim olarak çalışma hakkını kazanmışlardır.⁹⁻¹⁵ Meslek dersleri Fransızca, İtalyanca gibi batı dillerinde okutulmuştur. Dört yıllık eğitim süresinin ilk yılları yabancı dil öğretimine ve genel kültürle ilgili derslere ayrılmıştır.²⁶ Birinci sınıfta Türkçe olarak; Kur’an, Birgivi Risalesi, ilmihal, dilbilgisi, imlâ, kitâbet (kompozisyon), tıbbi bitkiler ve ilaçlar, sakatlıklar ve hastalıkların tanımları anlatılırdı. İkinci sınıfta İshak veled-i Antuvan, İtalyanca ve Fransızca dilbilgisi ve cümle yapısı öğretilir, bu dillerdeki tıp kitaplarından çevirilerle öğrenciler tıp terminolojisine ve konularına hazırlanırdı. Üçüncü sınıf Fransızca ve İtalyanca tıp derslerine odaklanmıştı.; hastalıkların tanımları, tedavileri ve ilaçlarını anlatılırdı. Ayrıca askeri cerrahi dersleri eklendi. Son sınıfın açılması gecikince üç yılı tamamlayanlar askeri hastanelere tabip muavini olarak tayin edildiler. Tıphane-i Âmire’nin son sınıfı 1834 yılında eğitime başladı. Bu sınıfa; tıbb-ı ameli (uygulamalı tıp), hikmet-i tabiiyye (fizik), kemika (kimya) ve ilm-i nebatat (botanik), anatomi, fizyoloji, dersleri eklendi. Son sınıf sınavını başaranlar, hastanelerde ve tabur hekimlerinin yanında birkaç sene klinik eğitim alıp tek başlarına hasta bakma becerisini kazandıktan sonra sened-i imtihan (diploma) verilerek “müstakil tabip” unvanıyla askeri

hastanelere, alaylara ve taburlara atanmışlardı.²⁶⁻²⁸ Ayrıca Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendinin girişimleri neticesinde tıbbiye öğrencilerine 1834 yılından itibaren nişan verilmeye başlanmış olup, Tıbhane-i Amire özel bir statüye kavuşmuştur.²² Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi Tıbhane-i Amire'nin ilk müdürü olmuştur. Cerrahlık için eğitim süresi ise üç yıl olarak düzenlenmiştir.

9 Ocak 1832 tarihinde Topkapı sarayının yaldızlı kapısı civarındaki hastanenin bir koğuşu tahsis edilerek Türkçe eğitim yapan Cerrahhane-i Amire açılmıştır.^{14,27} 1833 yılı Aralık ayında Tıbhane-i Amire'nin cerrahlık sınıfındaki yirmi öğrenci de Cerrahhane-i Amire'ye nakledilmiştir.^{20,22,27} Yeni ordunun ihtiyacı olan cerrahları yetiştirmek için kurulmuş olan bu okulda yalnızca cerrahlık eğitimi verilmiştir.²⁹ Tıp eğitiminden ayrı yürütülen cerrahlık eğitimi bağlamında ise bir Fransız bizzat rol almış; genç bir cerrah olan "Sat-Deygallière (Bazı kaynaklarda Sad de Gallière olarak anılmaktadır.)" Cerrahhane-i Amire'nin yönetimini üstlenmiş ve orada ders vermiştir (*Kadioğlu S. [Surgical Revolution in Turkey]. Ankara Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Deontoloji ve Tıp Tarihi Doktora Tezi, Ankara:1997*).^{30,31} Yabancı dilde verilen eğitimin zorluğu nedeniyle kısa sürede yeterli sayıda cerrah yetiştirilememesinden dolayı Cerrahhane-i Amire'de eğitim dilinin Türkçe olmasına karar verilmiştir.

Dokuz yıl içinde eğitim yapılan Tulumbacıbaşı Konağı'nın satılması nedeniyle 1836'da Tıb-

ŞEKİL 2: 1839'da Galatasaray Tıbbiyesi'ni ziyaret eden Sultan II. Mahmud, Hekimbaşı ve Mektep Nazırı Abdülhak Molla, Mekteb-i Tıbbiye muallim-i evveli Dr. Bernard ve tıp talebesi resmedilmiştir (Dr. A. Süheyl Ünver 1932).

ŞEKİL 3: Galatasaray'ındaki Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'nin ikinci mezunları için yapılan diploma törenine katılan Sultan Abdülmecid Tıbbiye'den ayrılrken (1844).

hane-i Amire, Cerrahhane-i Amire binasına, bir süre sonra yer yetersizliği nedeniyle, hem Tıbhane-i Amire hem de Cerrahhane-i Amire Sarayburnu'ndaki Otlukçu kışlasına taşınmıştır.^{22,29} Tıbhane ve Cerrahhane 1836–1837 döneminde mekan ve yönetim olarak birleşmiş, aynı eğitim kurumunun bölümleri haline gelmiştir.²⁵ Bu binanın da yetersiz kalması üzerine Galatasaray'daki Enderun Ağaları Mektebi'ne ait bina Tıbbiye olarak düzenlenmiş ve 1838 Mayıs ayında yeni binaya geçilmiştir. Resmi yazışmalarda Tıbbiye için Mekteb-i Tıbbi Cedid-i Amire ismi kullanılmaya başlanmış, 1839'dan itibaren de Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane ismi kullanılmıştır.²² Buradaki Adliye adı, Adli mahlasıyla şiirler yazar II. Mahmud'a saygı ifadesi olarak eklenmiştir. Bu dönemden itibaren yatılı eğitime geçilmiştir (Şekil 2, 3).³

Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane 27 Aralık 1838 Perşembe günü eğitime başlamış olup, 17 Şubat 1839'da II. Mahmud tarafından açılışı yapılmış ve Başta Charles Ambroise Bernard olmak üzere Viyana'dan gelen bir grup tıp eğitimcisinin yönetiminde yeni bir başlangıç yapmıştır (*Ülman YI. [The Galatasaray Period of Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Sahane from Journal de Constantinople's View]. İstanbul Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Deontoloji ve Tıp Tarihi Yüksek Lisans Tezi. 1994.*).¹⁵ Bu eğitim kurumunda altı yıl süren Fransızca tıp eğitiminin yanı sıra ayrı şubeler halinde cerrahlık ve eczacılık eğitimi de verilmiştir. Okulun ilk mezunlarını vermesinden hemen sonra eğitim süresinin yetersiz olduğu görüşü benimsenmiş ve ilk dört yılı orta öğrenim sonraki beş yılı yüksek

ŞEKİL 4: Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Kimyâhânesi (Kimya laboratuvarı) (İ.Ü. Nadir Eserler Ktp:90558/15).

ŞEKİL 5: Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane (İ.Ü. Nadir Eserler Ktp:90558/7).

öğrenim niteliğinde dokuz yıllık bir programa geçilmiştir. Dört yıllık ilk bölüm bir süre sonra iki yıla indirilmiş, daha sonra üç yıla çıkarılmış, yüksek kısma da ilerleyen yıllarda altıncı sınıf eklenmiştir. Kadavra üzerinde eğitim verilmesi de ilk olarak bu dönemde gerçekleştirilmiştir.²⁵ Dr. Bernard'ın çabaları ve Hekimbaşı Abdülhak Molla'nın girişimi ile 1841 yılında Sultan II. Abdulmecit tarafından yapılan düzenlemeler sayesinde, diseksiyon yapılabilir hale getirilmiştir. Diseksiyon için cesetler ise ölen esirlerden sağlanmıştır.²⁹ Okulun eğitim seviyesini ölçmek amacıyla seçilen dört yeni mezun sınava girmek üzere Viyana Tıp Fakültesi'ne gönderilmiştir. 4 Ocak 1848 günü girdikleri açık sınavda üstün başarı göstermeleri üzerine Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane "Fakülte" kabul edilmiştir (Şekil 4, 5) (*Ülman YI. [The Galatasaray Period of Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Sahane from Journal de Constantinople's View]. İstanbul Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, De-*

ontoloji ve Tıp Tarihi Yüksek Lisans Tezi. 1994.).³⁸

Aslında Tıbhane-i Amire'deki yabancı dilde eğitimin zorluğu yalnızca cerrahlık eğitimini değil bununla birlikte hekimlik eğitimini de etkilemiştir. Uzun yıllar içerisinde yeterli sayıda hekim mezun olamamış, mezun olanların da çoğunluğunu gayrimüslimler oluşturmuştur. Tıbhane-i Amire orduya Müslüman hekim yetiştirmek için kurulmuşsa da, 1839 yılında Tanzimat'ın ilanı ile tebaa arasında eşitlik kabul edildiğinden 1841 yılından itibaren azınlıklar da Tıbbiye'ye kabul edilmeye başlanmıştır (*Ülman YI. [The Galatasaray Period of Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Sahane from Journal de Constantinople's View]. İstanbul Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Deontoloji ve Tıp Tarihi Yüksek Lisans Tezi. 1994.*).³² Seneler ilerledikçe okuldan az sayıda Müslüman-Türk öğrencinin diploma alması eleştirilmeye başlanmış. Türk hekimlerin çoğalması için 1867'de okulun bünyesinde yeni bir tıp okulu olarak da değerlendirilebilecek olan Türkçe eğitim veren ikinci bir tıp eğitimi programı Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye (Sivil Tıbbiye) kurulmuştur.²⁵ 1870'de okulun askeri kısmında da dersler Türkçe vermeye başlanmıştır. Hoca yetiştirmek ve çağdaş tıp bilgisini transfer etmek için yeni mezunlar, her yıl sistemli biçimde Fransa ve Almanya'ya ihtisas yapmaya gönderilmişler, ihtisas yapan bu genç hekimler, yeni tıp bilgileri ve modern yöntemlerle döndüklerinde hoca olarak atanmış, öğrendiklerini yeni kuşaklara aktarmaya başlamışlardır Bu sayede Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane'deki Türk hoca oranı 1870'te %14 iken 1883'te %60'a, 1898'de ise %80'e ulaşmıştır.²⁸

Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane başlangıçta sivil bir tıp okulu kimliği taşımış olup, mezunlara verilen askeri rütbeler itibari idi. Bu rütbeler askerlikte geçerli değildi. Öğrencilerin sivil olarak eğitim görüp mezun olduktan sonra hekimbaşılık tarafından yapılan atamalar çerçevesinde askeri hekim kadrolarına geçişi söz konusu olmuştur.²⁵ Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye (Sivil Tıbbiye) mezunları şehirlere, kasabalara ve köylere halka hizmet etmek üzere tayin edilmeye başlanmış, 1869 yılına gelince Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane gerçek anlamda askeri bir okul olmuştur.

Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane yüksek seviyede eğitimini sürdürürken 11 Ekim 1848 günü Galatasaray'da çıkan bir yangının okula ulaşmasıyla binası yanmış, kliniklerini, kütüphanesini, eczanesini, bütün laboratuvarları ile ders araç gereçlerini kaybetmiştir. Ertesi sene Eyüp'teki Humbarahane Kışlası'na taşınmış, 1866'da çıkan kolera salgınında kışla kolera hastanesine dönüştürülünce Hasköy Gergeroğlu Konağı'na geçmiştir. Aynı yıl Sirkeci-Demirkapı'daki Taşkışla'ya nakledilmiş, 1873'te Galatasaray'a, 1876'da tekrar Demirkapı'ya dönmüştür. Burada yeni klinik binalarıyla genişlemiştir.²⁸

Osmanlı döneminde tıp eğitimi tarihinin kendine özgü bir boyutu, II. Abdülhamid döneminde İstanbul dışında eğitim vermeye başlayan ilk yüksek öğretim kurumu 1903 yılında kurularak varlığını Suriye vilayet merkezinde kurulan 15 yıl sürdüren, Türkçe eğitim veren Şam Mekteb-i Tıbbiyesi'dir. Şam Mekteb-i Tıbbiyesi Osmanlı İmparatorluğunun XIX ve XX yüzyıllarında eğitim ve sağlık konusunda göstermiş olduğu büyük gelişme ve teşebbüslerin güzel bir örneğidir.³³ Müttefik Kuvvetlerinin Suriye'yi işgaliyle 1918'de kapatılan bu okuldan 240 hekim yetişmiştir. Sultan II. Abdülhamit'in emriyle Haydarpaşa'da dönemi için oldukça büyük ve ihtişamlı bir Tıbbiye Binası inşa edilmeye başlanmış, buraya 1903'de önce Askeri Tıbbiye, sonra da Sivil Tıbbiye taşınmıştır. Daha sonra 1909'da bu iki okul Darülfünun-u Osmanî Tıp Fakültesi adı altında birleştirilerek 1900'de kurulmuş olan Darülfünun'a bağlanmıştır.²⁶⁻²⁸ Tıbbiye, Haydarpaşa'daki binasında 30 yıl hizmet vermiş, 1933'te Darülfünun lağvedilip yerine İstanbul Üniversitesi kurulduğunda üniversiteye bağlı dört fakülteden biri olarak Beyazıt'ta eğitime devam etmiştir.

Osmanlı-Yunan savaşında askeri sağlık hizmetlerinin yetersizliği ile ilgili yaşanan deneyimler neticesinde, savaşlarda hizmet verecek sağlık personelinin günün koşullarına uygun bir eğitim alması gerekliliği ortaya çıkmıştır. Bu amaçla Almanya'dan davet edilen Dr. Robert Rieder ve Dr. GeorgDeycke tarafından, 30 Aralık 1898'de İstanbul Sarayburnu'nda Gülhane Seririyat Hastanesi'nin açılışı yapılmıştır. Kurulduktan hemen sonra Tıbbiye-i Şahane'den mezun olan asker hekimler,

kıtadaki görev yerlerine gitmeden önce bu hastanede pratik eğitimine katılmaya başlamışlardır.^{32,34} 1918-1923 yılları arasında İstanbul işgal edilince bu bina Fransızlar tarafından işgal edilmiş olup, bu dönemde staj Gümüşsuyu Asker Hastanesi'nde yapılmıştır. İstanbul'un işgali sona erdikten sonra bu uygulama 1941 yılına kadar yine Topkapı Sarayı içindeki Gülhane Seririyat Hastanesi'nde devam etmiştir.³⁵

SONUÇ

Osmanlı'da tıp eğitiminin medreseden gerçek anlamda bir fakülteye geçişi; yönetimdeki değişiklikler, toplumsal önyargılar, yetişmiş hoca sayısındaki eksiklikler ve savaşlar nedeniyle ağır adımlarla yaklaşıp bir asırda tamamlanabilmiştir.

1827'de Tıbhane-i Amire'de başlayan tıp eğitim programının dönemi için oldukça ileri olduğu değerlendirilebilir. Eğitimin ilk yıllarında temel bilimlerin, son yıllarında ise klinik bilimlerin okutulduğu bir tıp eğitimi sisteminin oluşturulduğu görülmektedir. Bu şekilde bir eğitim modeli 1910 yılında ABD ve Kanada'daki tıp fakülteleri üzerinde yapılan inceleme sonucu açıklanan Flexner Raporu'nda önerilmiş ve bir çok ülke tarafından benimsenmiştir. Bununla birlikte geleneksel ustacı tip tıp eğitimi yerine teorik eğitime ağırlık verilmiş olması nedeniyle mezun olan tabipler, görev yerlerine gitmeden önce mezuniyet sonrası eğitim kapsamında pratik tecrübelerini arttırmak amacıyla asker hastanelerine gönderilmişlerdir. Günümüzde yeni mezun olan askeri hekimler açısından bu uygulamaya halen devam edilmektedir.

Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi gerek yaptığı çeviriler ve gerekse devlet hizmetindeki görevleri dolayısıyla yaptığı hizmetler ile devrin önde gelen isimleri arasında yer almıştır. Onun öncülüğünde Tulumacıbaşı Konağı'nda Tıbhane-i Amire'nin kurulmasıyla başlamış olan tıp eğitimindeki yenilikçi hareket, 20. yüzyıla gelindiğinde Haydarpaşa'da ihtişamlı bir binada modern anlamda eğitim veren Darülfünun-u Osmanî Tıp Fakültesi'nin oluşumunu sağlamıştır. Cumhuriyet Dönemi'nde gerçekleştirilen üniversite reformu sonrasında 1 Kasım 1933 tarihinde İstanbul Üniversitesi ilk ve

tek üniversite, tıp fakültesi de ilk ve tek tıp fakültesi olarak hizmet vermeye devam etmiş, 1945 yılına gelindiğinde Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi, 1954 yılında da Ege Üniversitesi Tıp Fakültesi kurulmuştur. 1963 yılında Hacettepe Üniversitesi Tıp Fakültesinin açılmasıyla tıp eğitiminde yeni bir değişim gerçekleşmiştir.

Bugün tıp eğitiminin değişiminde temel gerekçeler; bilim ve teknolojideki gelişmeler, tıp eğitiminde insancılığa gereği, öğrenme psikolojisiindeki gelişmeler, ölçme-değerlendirme alanındaki gelişmeler, klasik tıp eğitiminin sorunları olarak sıralanabilmektedir. Tıbhane-i Amire'nin

açılması aşamasında verilen kararlar ihtiyaçlar doğrultusunda değerlendirildiğinde, yüzyıllar içinde benzer temel gerekçelerin oluştuğu görülmektedir.

Değişim ve gelişimin başlangıç noktası fark etmekle başlar. Mevcut içinde bulunulan durum fark edilmediği sürece bir değişimi gerçekleştirmek mümkün değildir. Bundan yaklaşık 200 yıl önce zorlu koşullar içinde bugün de çok önemli olarak görülen hatta bunun için ayrı bilim dallarının oluşturulduğu, tıp eğitimi ve yapılanmasının adımlarını büyük cesaretle başlatan Mustafa Behçet Efendi'ye tarih minnettardır.

KAYNAKLAR

- Ülman YI. [Outlines of the History of Medicine in Turkey in the 19th and 20th centuries]. İstanbul: Tıp Tarihi ve Tıp Etiği Ders Kitabı, İ.Ü. Cerrahpaşa Tıp Fakültesi 40. Yılda 40 Kitap Serisi, Üniv.Yay.No:4711, Fakülte Yay.No: 00249; 2007:175-186.
- Öztürk H, Elçioğlu Ö. [Evaluation of Anatomy Studies in Ottoman State: Review]. Türkiye Klinikleri J Med Ethics 2012;20(3): 170-8.
- Sarı N, Akgün B, Kurt Ü.E. Kuruluşundan 1933 Reformuna Fotoğraflarla Darülfunun Tıp Fakültesi, İstanbul 2010 Avrupa Kültür Başkenti / İÜ Yayınları, İstanbul 2011,
- Atalık K. [Chief Physician Mustafa Behcet Efendi (1774-1834)]. Nobel Medicus 2014;10 (1):99-100.
- Sarı N. [Behcet Mustafa Efendi (1774-1834): The Chief Physician, Poet and Physician of the Period of Selim III and Mahmud II]. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi cilt 5; 1992. p.345.
- Uzluk FN. [For the 748th anniversary of establishment of Turkish Medical Faculty, Evaluation of the works of Chief Physician Mustafa Behcet]. Ankara: Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Tıp Tarihi Enstitüsü No.3; 1954.
- Uğurlu MC. [Thoughts of March 14 Medicine Day]. Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası 1997;50:1-5.
- Terzioğlu A. [The History of Istanbul Medical Faculty] İst. Tıp Fak. Mecmuası Supplementum 2. 2000;63(2).
- Kahya E, Erdemir AD. [Medicine and Health Sciences Institutions from Ottoman to Republic in the Light of Science]. Ankara: Türk Diyanet Vakfı Yayınları; 2000. p.286-9.
- Bayat AH. [History of Medicine]. İzmir: Sade Matbaa; 2003. p.208-81.
- Şehsuvaroğlu BN, Erdemir AD, Güreşsever C. [Turkish Medical History]. Bursa: Taş Tıp Kitabevi; 1984. p.152-4.
- Altıntaş A. [Feridun Nafiz Uzluk and Mustafa Behcet Efendi]. Konya: 10. Milli Mevlana Kongresi Tebliğler Kitabı 2. Cilt, Selçuk Üniversitesi Basımevi; 2002. p.55-64.
- Altıntaş A. [From Hospital to Faculty, Cerrahpaşa commemorating 44th Anniversary of Establishment of Cerrahpaşa]. İstanbul: Maestro Yayıncılık; 2011. p.34-9.
- Akyay N. [Medicine in the Ottoman Period, and this time the Turkish Grand trained physicians]. Mikrobiyoloji Bülteni 1968;2(4):160-5.
- Atmaca NS. [The Historical Development of Turkish Medical Language]. Güncel Gastroenteroloji 2011;15(2):132-7.
- Ergin ON. Türkiye Marif Tarihi İstanbul: cilt 1-2; 1977. p.745-8.
- Bayat AH. [Authority of Chief Physician and Chief Physicians in the Ottoman Empire]. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları; 1999. p.135-52.
- Erdemir AD. [Abdülhak Molla (1786-1854): The Chief Physician, Poet and Literary Man]. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi cilt 1;1992. p.210-1.
- Aydın AA. [Science among the Ottoman Turks]. İstanbul: Remzi Kitabevi; 1982. p.217.
- Göktaş Y. [Development of the Modern Education Facilities in the Westernizing Period (1700-1900)]. e-dergi.atauni.edu.tr/ataunigsed/article/viewFile/1025002191/1025002189
- Bilgin NG, Ögenler O, Akça T. [History of Forensic Autopsy in Turkey]. Lokman Hekim Journal 2011;1(1):8-12.
- Altıntaş A. [İs Tıbhane-i Amire a School of Medicine?]. Ak B, Ataç A, editörler. Osmanlı Devleti'nde Sağlık Hizmetleri Sempozyumu Kitabı. Ankara: Sağlık Bakanlığı Yayınları; 2000. p.117-24.
- Ataç A. [The Development of Surgery in Turkey in the 19th century and Dr. Cemil Topuzlu Pasha]. Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi 2004;166:66-76.
- Kemahlı S. Tıp Eğitimi ve Hekimlik Dilimiz Nasıl Türkçeleşti? Türk Pediatrik Hematoloji Derneği. Pediatrik Konuşma Metinleri.
- Yıldırım G, Kadioğlu S, Uzel İ. [Knowledges of Medical Education History in the Ottoman Period from Galip Ata Ataç's book of "Faculty of Medicine"]. Cumhuriyet Üniversitesi Tıp Fakültesi Dergisi 2007;29(4):185-91.
- Akyüz Y. [Turkish Education History]. İstanbul: Kültür Koleji Yayınları; 1994. p.135.
- Taneli B, Şahin H. [Hospitals, Children's Hospitals and Medical Education Before and after the Republic of Turkey]. İzmir: Ege Üniversitesi Basımevi; 2013. p.104.
- Yıldırım N. [Overview of History of the İstanbul Medical Faculty in the 185th Anniversary of the establishment]. İstanbul Tıp Fakültesi Bülteni 2012;2:5-8.
- Usubütün A, Gedikoğlu G. [Development of Pathology in Turkey]. Türk Patoloji Dergisi 2007;23(2):68-73.
- Kadioğlu S. [His Name was Sat-Deygallière]. Kahya E, Şar S, Ataç A, Oğuz NY, Arda B. V. Editörler. Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildirileri. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi; 1998. p.573-5.
- Yıldırım N. [Discussion between O. Şevki Uludağ-Fuat Köprülü in Terms of Science among the Ottoman Turks and Criticisms from O. Şevki Uludağ to A. Adnan Adıvar] Osmanlı Bilimi Araştırmaları VIII/2 (2007):90-109.
- Uçar M, Deniz S. [The History of Turkish Military Health Services]. TAF Prev Med Bull 2012;11(1):103-18.
- İhsanoğlu E. [Ottoman Cultural Modernization Locus of Darülfünun (2)], İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırmaları Merkezi, İstanbul: 2010. p.709-816s.
- Eradamlar N. [March 14 Medicine Day, from Past to Present Health Services]. İstanbul'da Sağlık Dergisi 2006;2:5-7.
- Taneli B. [Institutes of Health and Children's Hospital before and after the Republic of Turkey]. Ege Pediatiri Bülteni 2009;16(2):95-110.